

ENERGETIKA VA NEFT-GAZ SOHASINI XUSUSIYLASHTIRISHDA XORIJ TAJRIBASI

Abdusalomov Abdusamad Bahodirovich

Davlat aktivlarini boshqarish agentligi huzuridagi ilmiy tadqiqotlar markazi katta ilmiy xodim.

Iqtisodiyot fanlari falsafa doktoris (Phd)

abdusalomov440@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.2193462>

Annotatsiya. Mazkur tezisdagi energetika hamda neft-gaz sohasida davlat ishtirokini qisqartirish, xususiy kapitalni jalb etish va raqobat muhitini shakllantirish bo'yicha xorijiy mamlakatlar tajribasi tahlil qilinadi. Xususan, Buyuk Britaniya, Norvegiya, Turkiya va Saudiya Arabistonida amalga oshirilgan islohotlarning asosiy yo'nalishlari, xususiylashtirish mexanizmlari va ularning iqtisodiy samaralari o'rganiladi. Tahlil natijasida O'zbekiston uchun energetika va neft-gaz korxonalarini to'liq sotishdan ko'ra bosqichma-bosqich xususiylashtirish, aksiyalarni ommaviy taklif qilish, strategik investorlarni jalb etish, davlatning strategik nazoratini saqlab qolish va mustaqil tartibga solish tizimini kuchaytirish maqsadga muvofiqligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: xususiylashtirish, energetika, neft-gaz, davlat aktivlari, xususiy kapital, raqobat, strategik investor, davlat ulushi, korporativ boshqaruv, energiya bozori.

Kirish. Energetika va neft-gaz tarmoqlari iqtisodiyotning strategik sohalaridan hisoblanadi. Ushbu tarmoqlarda davlat ishtirokining yuqori darajada bo'lishi, bir tomondan, energiya xavfsizligini ta'minlash imkonini bersa, ikkinchi tomondan, boshqaruv samaradorligining pastligi, investitsiya yetishmasligi, texnologik eskirish va raqobatning cheklanishi kabi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

1990-yillardan boshlab ko'plab mamlakatlarda energetika bozorlarini liberallashtirish, davlat korxonalarini restrukturalizatsiya qilish, xususiy investorlarni jalb etish va mustaqil regulyatorlarni tashkil etish jarayonlari amalga oshirildi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, rivojlanayotgan mamlakatlarda 1990-yillardan boshlab elektr energetikasiga xususiy sektorning kirib kelishi, mustaqil regulyatorlarning tashkil etilishi va raqobatli bozorlarni shakllantirish asosiy islohot yo'nalishlariga aylangan.

Shu sababli energetika va neft-gaz sohasidagi xususiylashtirishni faqat davlat aktivlarini sotish jarayoni sifatida emas, balki bozor institutlarini shakllantirish, raqobatni rivojlantirish va korxonalarni samarali boshqarish tizimiga o'tkazish jarayoni sifatida ko'rib chiqish zarur.

Buyuk Britaniya tajribasi - Energetika sohasini xususiylashtirishning eng mashhur namunalardan biri Buyuk Britaniya tajribasidir. Mamlakatda 1980-yillardan boshlab davlat korxonalarini xususiylashtirish va bozorlarni liberallashtirish siyosati amalga oshirildi.

Britaniya energetika sektorida British Gas 1986-yilda, elektr energetikasi esa 1990-yilda xususiylashtirildi. Keyinchalik elektr va gaz bozorlarida raqobat bosqichma-bosqich kengaytirildi.

Elektr energetikasida davlat monopoliyasi o'rniga ishlab chiqarish, uzatish, taqsimlash va yetkazib berish bo'g'inlari ajratildi. 1990-yilda elektr kompaniyalarining aksiyalari ommaviy ravishda sotila boshlandi. National Power va PowerGen kompaniyalarining aksiyalari ham bosqichma-bosqich xususiy investorlarga taklif qilindi.

Britaniya tajribasining asosiy jihati shundaki, xususiylashtirish bilan bir qatorda:

mustaqil tartibga solish tizimi yaratildi;

monopol faoliyat turlari tartibga solindi;

ishlab chiqarish va yetkazib berish bozorlarida raqobat rivojlantirildi;

iste'molchilarga yetkazib beruvchini tanlash imkoniyati berildi;

davlat korxonalari korporativ boshqaruv tamoyillariga o'tkazildi.

Biroq Britaniya tajribasi xususiylashtirishning o'zi yetarli emasligini ham ko'rsatadi. Energetika kabi tabiiy monopoliyaga yaqin sohalarida kuchli regulyator bo'lmasa, davlat monopoliyasi o'rniga xususiy monopoliya shakllanishi mumkin.

Norvegiya tajribasi: qisman xususiylashtirish modeli - Norvegiya tajribasi energetika va neft-gaz sohasini xususiylashtirishda alohida ahamiyatga ega. Norvegiya davlat sektori ustidan nazoratni saqlab qolgan holda xususiy kapital va fond bozori imkoniyatlaridan foydalanish modelini shakllantirdi.

Mamlakatning davlat neft kompaniyasi Statoil 2001-yilda qisman xususiylashtirilib, Oslo va Nyu-York fond birjalarida ro'yxatga olindi. Hozirgi Equinor kompaniyasida Norvegiya davlatining ulushi 67 foizni tashkil etadi.

Mazkur modelda davlat strategik nazoratni saqlab qolgan, biroq kompaniyaga xususiy investorlar, fond bozori va xalqaro kapital bozorlarining intizomi ta'sirini kuchaytirgan.

Norvegiya tajribasining asosiy afzalligi quyidagilardan iborat:

Strategik aktiv ustidan davlat nazorati saqlanib qoladi.

Xususiy investorlar orqali qo'shimcha kapital jalb qilinadi.

Kompaniya fond bozori talablari asosida faoliyat yuritadi.

Korporativ boshqaruv va moliyaviy shaffoflik kuchayadi.

Davlat va xususiy investor manfaatlari muvozanatlashtiriladi.

Shu jihatdan Norvegiya modeli strategik ahamiyatga ega energetika va neft-gaz korxonalarini to'liq xususiylashtirishdan ko'ra qisman xususiylashtirish O'zbekiston uchun ham muhimroq bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Saudiya Arabistoni tajribasi - Neft-gaz sektorida qisman xususiylashtirishning zamonaviy namunalaridan biri Saudiya Arabistonining Saudi Aramco kompaniyasi bilan bog'liq.

Saudiya Arabistoni neft sektorida davlat nazoratini saqlab qolgan holda kompaniyaning aksiyalarini fond bozoriga chiqarish orqali xususiy va xalqaro kapitalni jalb qilish strategiyasidan foydalandi. 2019-yildagi IPOdan keyin ham davlat kompaniyada nazorat paketini saqlab qoldi. Keyingi yillarda kompaniya aksiyalarining qo'shimcha qismi investorlar uchun taklif qilindi; 2024-yildagi ikkilamchi aksiyalar savdosi orqali taxminan 11,2 mlrd dollar jalb qilingan.

Saudiya modeli neft-gaz kabi strategik tarmoqlarda:

davlat nazoratini saqlab qolish;

xalqaro kapitalni jalb qilish;

kompaniyaning bozor qiymatini oshirish;

korporativ boshqaruvni kuchaytirish;

davlat byudjeti uchun qo'shimcha daromad yaratish

imkoniyatlarini namoyish etadi.

Xorij tajribasini qiyosiy tahlil qilish

Mamlakat	Asosiy yo'nalish	Xususiylashtirish modeli	Asosiy natija
Buyuk Britaniya	Elektr va gaz	To'liq xususiylashtirish va liberallashtirish	Raqobat va xususiy sektor ulushi oshdi
Norvegiya	Neft-gaz	Qisman xususiylashtirish	Davlat nazorati va xususiy kapital uyg'unlashdi
Turkiya	Elektr energetikasi va gaz	Xususiylashtirish + bozorni liberallashtirish	Xususiy sektor ishtiroki kengaydi
Saudiya Arabistoni	Neft-gaz	IPO va qisman xususiylashtirish	Xalqaro kapital jalb qilindi
O'zbekiston uchun	Energetika va neft-gaz	Bosqichma-bosqich xususiylashtirish	Samaradorlik, investitsiya va raqobatni oshirish imkoniyati

Tahlil shuni ko'rsatadiki, mamlakatlar energetika va neft-gaz sohasini bir xil usulda xususiylashtirmagan. Rivojlangan mamlakatlarda to'liq xususiylashtirish va bozor liberallashuvi keng qo'llangan bo'lsa, tabiiy resurslari strategik ahamiyatga ega mamlakatlarda davlat nazoratini saqlab qolgan holda qisman xususiylashtirish modeli ko'proq uchraydi.

O'zbekiston uchun xorij tajribasining ahamiyati:

O'zbekiston energetika sektorida ham so'nggi yillarda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy investitsiyalarni jalb qilish va raqobatli bozorlarni shakllantirish bo'yicha islohotlar olib borilmoqda.

Xalqaro energetika agentligi O'zbekistonning 2019-yildan boshlab davlat tomonidan boshqariladigan va subsidiyalanadigan energetika modelidan raqobatbardosh gaz, neft va elektr bozorlariga, shuningdek xususiy sektorning sezilarli ishtirokiga o'tish jarayonini boshlaganini qayd etadi.

Jahon banki ham O‘zbekistonda energetika tariflarini isloh qilish, xususiylashtirishni jalb qilish va qayta tiklanuvchi energiya ishlab chiqarishida xususiylashtirishni kengaytirishni muhim yo‘nalish sifatida ko‘rsatmoqda.

Shuningdek, 2025-yilgi islohotlar doirasida elektr energiyasini taqsimlash sektorini xususiylashtirish uchun ochish va mustaqil qayta tiklanuvchi energiya ishlab chiqaruvchilariga elektr energiyasini iste‘molchilarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri sotish imkoniyatini kengaytirish yo‘nalishlari belgilangan.

Shundan kelib chiqib, O‘zbekiston uchun quyidagi modelni taklif etish mumkin:

Energetika va neft-gaz korxonalarini inventarizatsiya qilish, aktivlarni baholash, qarzdorlikni qayta ko‘rib chiqish va korporativ boshqaruvni takomillashtirish;

Monopol va raqobatli faoliyat turlarini ajratish, mustaqil regulyatorning vakolatlarini kuchaytirish va bozorga yangi ishtirokchilar kirishini ta‘minlash;

Strategik investorlar, davlat-xususiylashtirish sheriklik, IPO/SPO va xalqaro moliya institutlari orqali investitsiyalarni jalb qilish;

Strategik korxonalarda davlatning nazorat paketini saqlagan holda aksiyalarning bir qismini xususiylashtirish investorlar va aholi o‘rtasida joylashtirish;

Texnik va iqtisodiy imkoniyat mavjud bo‘lgan segmentlarda xususiylashtirish kompaniyalar uchun teng sharoit yaratish.

Xulosa. Energetika va neft-gaz sohasini xususiylashtirish bo‘yicha xorijiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, muvaffaqiyatli xususiylashtirish faqat davlat aktivlarini sotish bilan belgilanmaydi. Uning samaradorligi, avvalo, raqobat muhitining yaratilishi, mustaqil tartibga solish tizimining mavjudligi, korporativ boshqaruvning takomillashishi, tariflarning iqtisodiy asoslanganligi va xususiylashtirish investorlar uchun barqaror huquqiy muhitning shakllanishiga bog‘liq.

Buyuk Britaniya tajribasi to‘liq xususiylashtirish va liberallashtirish modelini, Norvegiya tajribasi strategik davlat nazoratini saqlagan holda qisman xususiylashtirish modelini, Turkiya tajribasi bozorni qayta tashkil etish va xususiylashtirishni keng jalb qilish modelini, Saudiya Arabistoni esa neft-gaz kompaniyasining aksiyalarini fond bozoriga chiqarish orqali kapital jalb qilish modelini namoyish etadi.

O‘zbekiston sharoitida esa energetika va neft-gaz kabi strategik sohalarda Norvegiya va Saudiya Arabistoni tajribalariga yaqin bo‘lgan bosqichma-bosqich va qisman xususiylashtirish modeli maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bunda davlat strategik nazoratni saqlab qolishi, xususiylashtirish investorlar esa kapital, texnologiya va zamonaviy boshqaruv tajribasini olib kirishi mumkin.

Natijada energetika va neft-gaz korxonalarining moliyaviy barqarorligini oshirish, investitsiya hajmini ko‘paytirish, texnologik modernizatsiyani jadallashtirish, xizmatlar sifatini yaxshilash va davlat byudjetiga tushumlarni oshirish imkoniyati yuzaga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

World Bank. *Rethinking Power Sector Reform in the Developing World*. Washington, D.C., 2019.

International Energy Agency. *Uzbekistan 2022 – Energy Policy Review*. Paris, IEA, 2022.

World Bank. *Assessing Turkey’s Energy Transition*. Washington, D.C.

U.S. Energy Information Administration. *Privatization and the Globalization of Energy Markets*. 1996.

UK National Archives. *Electricity Privatisation*. UK Government.

Ofgem. *Review of Electricity Trading Arrangements: Background – England and Wales*.

Equinor. *The Norwegian State as Shareholder*.

Equinor. *Our Shareholders*.

World Bank. *Uzbekistan to Invest in Modernizing its Energy Sector to Meet Growing Demand with Private Sector Participation*. 2023.

World Bank. *Uzbekistan’s Reforms for Private Sector Growth, Social Protection, and Climate Action*. 2024.

World Bank. *Advancing Global Integration and Market Transition in Uzbekistan*. 2025.